

6

Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları

NURETTİN DEMİR

GİRİŞ

Bir ana kaynaktan türemiş olan dillerin birbirleriyle veya kaynak dille ilişkileri ve bu ilişkilerde göz önünde bulundurularak nasıl adlandırılacakları dilcilikte önemli bir sorundur. Bu sorun, dil ailesi anlamındaki Türkçenin özellikle 1920’li yıllardan itibaren bağımsız standart diller haline getirilen kollarının adlandırılması için de söz konusudur. Popüler dilciliğin de büyük ilgi gösterdiği Türkiye Türkolojisinde bu konudaki tartışmalar daha çok bunları göstermede dil, lehçe, şive terimlerinden hangisinin kullanılması gerektiği çerçevesinde döner. Yayınlarda ayrıca *ağız*, *diyalekt*, *yazı dili*, *uzak lehçe* gibi terimlerle de rastlanır.

Aşağıda yıllardır yerli Türkolojinin gündeminde olan ve bir dönem Türkologları deyim yerindeyse ikiye bölen dil-lehçe-şive tartışmaları üzerinde durulacaktır. Bir üst dilin çatısı altındaki yerel konuşma biçimlerini göstermek için kullanılan “ağız” terimiyle ilgili yazılanlar başka bir bağlamda ayrıntılı olarak ele alınmıştır (bkz. Demir 2002). Gerek bu nedenle, gerekse ilgili tartışmalarda diğerlerine göre daha az kullanılması yüzünden adı geçen terim üzerinde ayrıntılı olarak durul-

mayacaktır. Ayrıca dil-lehçe-şive tartışmalarında “dil” olgusunun özü de gündeme gelmez. Çoğu kısmen keyfi ve ferdi ölçütlerin kullanıldığı adlandırmalar tartışmaların asıl merkezini oluşturur. Tartışmalarda bilim dışı ölçütler de büyük bir rol oynar. Bu nedenle dil olgusu da araştırmamızın dışında kalacaktır. Çalışmada tartışılan terimlerin hangi anlamlara gelmesi, “doğru” kullanımlarının ne olması gerektiği gibi normatif bir tanımlama denemesi de yapılmayacak, şimdiye kadar tartışmaya katılanların bunları nasıl kullandıkları eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Dil-lehçe-şive tartışmalarının temelinde Sovyet Devrimi sonrası Türkçe kaynaklı yazı dillerinin ortaya çıkış biçimi ve adlandırılmaları, yeni adların Türkiye dışındaki Türkologlar tarafından benimsenmesi yattığından, ele aldığımız konu özü itibarıyla Türkiye dışı Türkolojiyle de ilişkilidir. Ama aşağıda da göreceğimiz gibi tartışmalar daha çok Türkiye Türkolojisinin bir iç meselesi olarak yürütülür. Bu nedenle Türkçenin kollarının başka dillerde nasıl adlandırıldığı da bu çalışmanın konusu değildir.

Çalışmanın ağırlık noktasını tartışmalardaki en önemli iki uzmanın görüşleri oluşturmaktadır. Başka araştırmacılar veya dil meraklıları da bu konuya yazılarında sıkça yer vermişlerdir. Ama bunların savundukları tezler özü itibarıyla aşağıda üzerinde duracaklarımızdan farklı olmadığı için, daha geniş bir çalışmada değerlendirilmeyi hak etmeler de, bu çalışma için önem taşımazlar.

Alıntılarda kronolojik bir sıra takip edilmemiştir. Tartışmaların öncüsü durumundaki Ercilasun ve Tekin’in konuyla ilgili çalışmaları ilk yayınlanmalarından sonra kitaplarda bir araya getirilmiştir. Ulaşılması daha kolay olduğu için bu çalışmada yer alan göndermeler kitaplara yapılmıştır.

TÜRK DİLLERİNİN AYRIŞMASI

Türk dilinin kendi içindeki ilk ayrışmasının tarihini yazılı belgelerle takip edemiyoruz. Ancak, genel kabule göre, önce Çuvaşça İlk Türkçeden, sonra sırasıyla Halaçça ve Yakutça Genel Türkçeden ayrılmışlar-

dır. Geri kalan gruplar içerisinde de farklı ağız özelliklerine Eski Türkçe adıyla bildiğimiz dönemde bile rastlanmaktadır. Ama asıl büyük ayrışma 13. yüzyıldan sonra gerçekleşmiş, bunu takip eden dönemde Osmanlıca, Çağatayca ve Kıpçakça olmak üzere üç büyük yazı dili ortaya çıkmıştır. Çok uzun zaman bunlar Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi olarak da adlandırılan, ilk ikisi daha etkin olmak üzere genel geçer yazı dilleri olarak kullanılmışlardır (bkz. Johanson 1992). 20. yüzyılın başında Sovyet Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması gibi Türk dünyasında meydana gelen köklü değişiklikler sonucunda yeni yazı dilleri ortaya çıkmıştır (ayrıntılı bilgi için bkz. Demir ve Yılmaz 2003, Johanson 1998; Tekin ve Ölmez 1995).

FARKLI GELENEKLER VE YAKLAŞIMLAR

Türk kısa öykücülüğünün ve yeni lisan hareketinin öncülerinden Ömer Seyfettin 1914 yılında *Türk Sözü*'nde yayınlanan bir yazısında, “Türkler Turan’da oturan bir millettir” dedikten sonra dillerinin de “asıl ve esas itibarıyla bir” olduğunu belirtir ve “her milletin olduğu gibi Türklerin lisani da muhtelif lehçelere ayrılmıştır. Buhârâ’nın, Semerkand’ın, Orenburg’un, Kırım’ın, Kastamonu’nun, Adana’nın, Kerkük’ün şivele-ri başka başkadır” der. (1989b: 90 vd.). Yazının ilerleyen bölümlerinde daha sonraki yıllarda sıkça karşımıza çıkacak tezleri de buluruz: “Devlet ve milletin ayrı ayrı şeyler olduğuna akıl erdiremeyenler, eski ve kurûn-ı vustâî [Ortaçağ N.D.] medrese ulûmunda hakikat arayanlar, fenne efsane nazarıyla bakanlar ve bir de Türk milletinin içtimaî ve terbiyevî vahdetini çekemeyenlerdir. Evvelkiler cahil, fakat sonuncular âlimdirler. Ne yaptıklarını bilirler. Maksatları Türk milletini inkâr etmektir. Bunun için evvelâ lisani inkâr ederler ve Türk Dilini ‘Osmanlıca, Çağatayca, Azerbaycanca, Cenupça, Kırımca, Tatarca’ gibi parçalara ayırırlar. Halbuki bunlar ayrı lisan değil birer lehçedir. Ve hepsi Türkçedir. Hele Rus âlimleri rahatça yutmak için Tatarları lisanca Türklükten ayırmaya son derece çalışırlar” (1989b: 91-92).

Türkiye Türkolojisinin önemli polemik konularından birisini oluşturan dil-lehçe-şive-ağız tartışmaları, lehçe ve şive terimlerinin

eşanlımlı kullanıldığı alıntının da gösterdiği gibi oldukça eskiye gider. Ama uzun zaman Türkiye’deki genel görüşü sorgulayan olmamış, alıntıdakine benzer bir anlayış ana hatlarıyla geçerli olmuştur. Ancak, ilerleyen sayfalarda da göreceğimiz gibi Türkiye Türkolojisinde de farklı görüşlerin savunulmaya başlanmasıyla tartışmalar hararetlenmiştir.

Akademik çevrelerdeki dil-lehçe-şive-ağız ayrımıyla ilgili olarak farklı geleneklerden söz etmemiz gerekir. Bunlardan dil altında lehçe-şive-ağız şeklinde üçlü bir ayırım yapma daha çok İstanbul Türkoloji ekolüne hastır ve bu ayırımın temelinde, önceki (popüler) dil tartışmalarını bir tarafa bırakacak olursak, Reşit Rahmeti Arat’ın görüşleri yatar. Arat Türk “şiveleri”ni sınıflandırma denemesinde, “Kavmî birliğin esasını teşkil eden unsurlardan biri de dildir. Onun için, Türk lehçe, şive ve ağızları bahis mevzu olurken, kavmî birlik meselesi ile karşılaşılması bâzı hususların bu birliklere göre izaha çalışılması tabî’î görülmelidir” (1953: 60) cümleleriyle, bu üçlü ayrımı zikreder. Aynı makalenin ilerleyen bölümlerinde, yukarıda da işaret edildiği gibi eskiden eşanlımlı kullanılabilen lehçe ile şive arasında, kısmen hâlâ taraftar bulan ölçütleri kullanarak ayırım yapar:

Türk dili âilesi içinde bulunmakla berâber, diğer şivelerinkine nisbetle daha farklı husûsiyetler gösteren ve bu husûsiyetlerin bir kısmını diğer şivelerde olduğu gibi, Türkçenin mevcûd eski mâlzemesi ile izah edilemeyen iki lehçe (şive tâbiri ile kastedilen mefhûmu karıştırmamak için, şive yerine, bunların lehçe tâbiri ile karşılanması daha münâsip olacaktır) mevcûttur: Yakut ve Çuvaş lehçeleri. Bu iki lehçe diğer şivelerle aynı hizada mütalea edilmeyip, bunlara tasnif cedvelinde husûsî bir yer ayrılması daha doğru olacaktır. Bu lehçelerde müşâhede edilen ve diğer şivelerinkinden farklı olan husûsiyetler Türk dilinin ‘daha eski’ bir devrinde mevcûd unsurların farklı inkişâfı ile izah edilmelidir (1953: 129).

Arat bu sözlerden sonra, bugünkü şive özelliklerini kendinde birleştiren “eski” bir devirden başka, Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer şivelerin “eski” devirlerini birleştiren “daha eski” bir devrenin kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Bu ayırım daha sonra aynı ekolün ta-

kipçisi Türkologların çalışmalarına da yansır (bkz. Ercilasun 1997b: 68). Ancak, dil altında lehçe-şive-ağız şeklinde üçlü bir ayrımın yaygınlaşmasında, kanaatimce en büyük rolü, Arat'ın adı geçen çalışmasından çok, İstanbul ekolünün bir başka önemli temsilcisi M. Ergin'in defalarca baskısı yapılan *Dil Bilgisi* kitabı oynamıştır. Ergin'in konuyla ilgili meşhur tanımı şöyledir: “/.../ bir dilin muhtelif lehçeleri, şive-leri ve ağızları bulunur. Bunlardan *lehçe* bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrılıklar gösteren kollarına denir. *Şive* bir dilin, bilinen tarihî seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kolları, bir kavmin ayrı kabilelerinin birbirinden farklı konuşmalarıdır. *Ağız* ise bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelime-leri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiği-miz addır. *Ağız*'larda ses (söyleyiş), *şive*'lerde ses ve şekil, *lehçe*'lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları, kelime sahasına inen ayrı-lıklar bulunur” (1998: 10; ağız terimi hakkındaki görüşlerini Demir 2002 ile krş.). Söz konusu kitap Türk üniversitelerinde bugün de geniş bir kullanıma sahip olduğu gibi, yeni tarihli benzerlerinin çoğuna kay-naklık etmiştir. Ayrıca İstanbul uzun yıllar Türkiye Türkolojisinin merkezi olmuş, Türkiye Türkologlarının birçoğunu yetiştirmiştir. Bu yüzden çelişkilerle dolu ve dil malzemesiyle kolayca çürütülebilecek bu görüşün büyük bir yaygınlık kazanması doğaldır. Gerçi İstanbul eko-lüne mensup olmakla birlikte, F. K. Timurtaş gibi lehçeyi, Arat'taki “lehçe ve şive”yi kapsayacak şekilde kullananlar da vardır (1980: 102; 1981: 18). Ama sözü edilen nedenlerle İstanbul ekolü için dil altında lehçe-şive-ağız şeklinde üçlü bir ayrım varsaymak daha tipiktir.

Türkolojinin Anadolu'daki merkezlerinden Ankara Üniversite-si Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde çalışan ve yetişen Türkologlar *lehçe* terimini Çuvaşça ve Yakutçayı da içine alacak şekilde Türkçenin kollarının hepsi için kullanırlar. Ankara ekolünün önemli temsilcilerin-den H. Eren ise *lehçe* yerine *diyalekt* terimini kullanmayı tercih eder (1993, 1995, 1998).

Ankara ekolü, İstanbul ekolüne nazaran başlarda geri planda kalmıştır. Bunun sebebini Ankara ekolünde yetişenlerin yeterince aktif olmamalarında değil, görüşlerini yaygınlaştıracak ve Ergin'in yukarıda sözü edilen kitabına alternatif olacak bir yayın ortaya koyamamalarında aramak gerekir. Ancak, 1980'den sonra Ankara ekolünün dil, lehçe, ağız ayrımının öne çıktığını görmekteyiz. Bunda ayrımı kabul eden Türkologların mesela TDK gibi kurumlarda aktif olmaları ve kullanılacak terimler konusunda kendi görüşlerini kabul ettirme ve yaygınlaştırmalarının etkisi olmuş olmalıdır. Örnek olarak devletin dil konusundaki yasal yetkili organı TDK'nın başkanlığını 1983-1993 arasında Ankara Üniversitesi öğretim üyesi Hasan Eren, 1993-2000 yıllarında ise Gazi Üniversitesi öğretim üyesi Ahmet Bican Ercilasun yürütmüştür. Her iki bilim adamı da konumuz olan tartışmalarda taraflardan birisinin öncüleridirler.

TDK yayınları arasında basılan Zeynep Korkmaz imzalı *Grammer Terimleri Sözlüğü*'nde şive terimine hiç yer verilmez. Kurumca oluşturulan bir komisyon tarafından incelenmiş ve katkılarla genişletilmiş olan bu sözlükte, İstanbul ekolünün kullandığı lehçe-şive ayrımı, yerini *uzak lehçe-lehçe* ayrımına bırakır. Bunun nedenini Ercilasun'un yapmış olduğu bir konuşmadan öğreniyoruz. Ercilasun *şive* kelimesinin sözlüğe terim olarak alınmamasına karar verildiğini, Yakutça ve Çuvaşçaya bir ayrım getirmek için de *uzak lehçe* terimini, diğerleri içinse (1997b: 68) *lehçe* terimini benimsediklerini belirtir ve konuşmasında “Dolayısıyla, belki *şiveyi* kullanmadan *lehçeyle* de hepsini ifade etmek mümkündür. Bence, bu çok önemli değildir. Yani ‘*şiveyi kullanalım mı, kullanmayalım mı?*’ konusu çok önemli değildir” sözlerine yer verir (1997b: 68-69). Sözlük, var olanı tespit etmek yerine, kural koyucu anlayışla “doğru” biçimleri veriyor olma iddiasındadır. TDK yayınları arasında basılacak olan kitaplarda şiveye yer vermeyen bu sözlükteki terimlerin kullanılması yönünde bir beklenti söz konusudur ki, bu da şive teriminin gerilemesindeki nedenlerden birisidir (sözlükle ilgili eleştiriler için bkz. Tekin 1997c: 294-351).

Türkçenin kollarının nasıl adlandırılması gerektiği tartışmalarında kullanılan tezlerin çekirdekleri görüldüğü gibi iki eski Türkoloji merkezinde atılmıştır. Ama sıcak tartışmalar Gazi ve Hacettepe Üniversitelerinde görev yapan Türkologların aktif olarak katılmalarıyla yaşanmıştır. Bunlardan Gazi Üniversitesi mensupları prensip olarak Türk dilinin birliğini savunan İstanbul ekolü ve Dil ve Tarih-Coğrafya ekolüne yakın durur. Hacettepe Üniversitesi'nin dilcileri ise lehçe teriminin geleneksel anlamıyla kullanımını reddeder ve Türkçenin kollarının hepsini, yurtdışı Türkolojisindeki alışkanlıklara uygun biçimde “dil” olarak adlandırmak suretiyle tartışmalardaki diğer tarafı oluşturur. Bunun sonucunda konuyla ilgili asıl tartışmalar, bünyelerindeki Türkoloji bölümleri İstanbul ve Ankara Üniversitesi'ndekilere göre daha geç kurulan üniversitelere mensup akademisyenler arasında sürer. Bu aynı zamanda bir tarafta Gazi (ve kısmen Ankara Üniversitesi), diğer tarafta da Hacettepe Üniversitesi mensuplarının bulunduğu tartışmaların merkezinin Ankara olması anlamına da gelir. Tartışmaların öncülüğünü ise Gazi Üniversitesi'nde Ahmet Bican Ercilasun, Hacettepe Üniversitesi'nde ise Talât Tekin yapar. Bu iki bilim adamının yazdıkları, açık veya kapalı olarak bir diğerinin görüşünü eleştiri niteliği de taşır.

AHMET BİCAN ERCİLASUN'UN GÖRÜŞLERİ

Üzerinde durduğumuz konuyla ilgili tartışmaların en hararetli döneminde Türk dillerinin birliği, yani dil-lehçe(-şive) görüşünü savunanların öncüsü, Gazi Üniversitesi'nin meşhur dilcisi, İstanbul Üniversitesi çıkışlı olup bir süre Hacettepe'de de görev yapmış olan Ahmet Bican Ercilasun'dur. Ercilasun çeşitli yazılarında konuyu ele alır, Türk lehçeleri ve şiveleri terimlerini savunur, Türkçenin kolları için dil teriminin kullanımına itirazlarını dile getirir. Örnek olarak TDK'da yapmış olduğu bir konuşmada lehçe, şive terimleri üzerinde ayrıntılı olarak durur. Konuşmasında, Türkolojide aynı zamanda birer terim olan lehçe ve şive kelimelerinin halk dilinde ‘aksan’ anlamıyla da kullanıldığına işaret eder. Burada, Tekin'in aşağıda göreceğimiz şive için yaptığı eleştiriye gönderme vardır. Ercilasun, Türkiye'de “lehçe mi diyelim, şive

mi” diyelim tartışmasının olduğuna işaret ederek, yukarıda sözünü ettiğimiz İstanbul ekolünün Arat’tan gelen ayrımı kabul ettiğini belirtir. Konuşmasında Arat’ın mensup olduğu Kazan Tatarlarının Türkçesinde *şive* kelimesinin, dilin alt grupları için kullanılan bir terim olduğuna işaret etmesi de ilgi çekicidir (1997b: 68). Ayrıca Arat’ın *şive* dediklerinin hemen hemen hepsinin şu anda birer yazı dili, edebi dil durumunda olduğuna dikkat çeker ve Arat’ın *şive*’yi tanımlarken kullanmadığı bir ölçüte şu sözlerle işaret eder: “Şu anda yazı dili olarak kullanılan Türk dilinin kolları, lehçeler dışındaki kolları *şive* olmuş oluyor. Bazı yazı dillerinin, *şivelerin* altındaki kollar da sadece konuşmada kullanılan kollar da *ağız* olarak adlandırılıyor” (1997b: 68). Alıntıda da görüldüğü gibi “*şiveler*” için yazı dili terimini kullanmakta bir mahzur görmeyen Ercilasun, başka bir yazısında da Türk dilinin lehçelerini “1. Türkçe, 2. Çuvaşça, 3. Yakutça” olmak üzere üçe ayırır (Ercilasun 1997c: 50). Böylece sadece Çuvaşça ve Yakutçayı lehçe sayan İstanbul ekolünün görüşlerini daha da ayrıntılaştırmış olur.

Ercilasun, TDK’da yaptığı konuşmasında Türk topluluklarının eskiden kendi konuşmalarını nasıl adlandırdıklarına dair örnekler verir. Gerçekte Türkçenin Kuzey-Doğu ve Batı olmak üzere iki yazı dili olduğuna, diğerlerinin birer ‘ağız’, birer ‘konuşma dili’ iken, 20. yüzyılda suni olarak yaratılmış dilleri olduklarına işaret eder (1997c: 57). Dil kelimesinin Türkçenin bugün yazı dili haline gelmiş kollarının her biri için kullanılmasına Sovyetler Birliği’nde devrimden sonra başlandığını, bu kullanımın oradan Amerika ve Avrupa Türkolojisine geçmiş olduğunu belirterek, “Onun için biz Türkiye Türkologları, bunu pek kabul etme görüşünde değiliz” (1997b: 69) der. Ercilasun’un lehçe ve *şive* terimlerini savunmasında şu andaki dil adlarının Türk topluluklarının kendi kararları sonucu değil, Sovyetler’in zorlamasıyla ortaya çıkan isimler olması şeklindeki dil dışı neden de önemli bir rol oynar. Ona göre Sovyetler’in kendi idaresi altındaki Türk topluluklarına kabul ettirdiği terimleri, Sovyetler’e herhangi bir bağımlılığı olmayan bir Türk toplumunun temsilcisi olarak Türkiye Türkologlarının kullanması diye bir şey söz konusu olamaz.

İşaret edildiği gibi Ercilasun Türk toplulukları için bağımsız standart dilleri olanlara yazı dili denmesine itiraz etmez:

Bugün Türkçe için 4'ü Batı Türkçesine, 15'i Kuzey-Doğu Türkçesine ait olmak üzere, birbirinden ayrı 19 yazı dili vardır. Yakut ve Çuvaş lehçeleri de buna eklenince 21 yazı diline ulaşılmış olur. /.../ Türkçe, 20. yüzyıla kadar sadece 2 yazı dili olarak gelmiştir. Yazı dillerinde bugün görülmekte olan fazlalık ve farklılık, yabancı hâkimiyetlerden sonra, sunî olarak ve Türklerin hür iradelerinin dışında ortaya çıkarılmıştır. Fakat sebep ne olursa olsun, aynı dil içinde bugün 21 farklı yazı dili mevcuttur (1993b: 176-177; ayrıca bkz. 1997b: 84).

Bir başka yazısında Ercilasun konuya tekrar döner ve itirazlarının yazı dili adlarından çok, toplulukların dilinin ve konuşmalarının genel adlandırılmalarına olduğunu belirtir. “*Dil ile yazı dilini* birbirinden ayırmak lâzım. Yazı dilini kullanmakta biz hiçbir beis görmüyoruz. Bu bir gerçektir. Azerbaycan Türkçesi ayrı bir yazı dilidir, edebî dildir yani. Kazak Türkçesi ayrı bir yazı dilidir, edebî dildir. Özbek Türkçesi, Tatar Türkçesi hepsi yirmi tanedir. /.../ Bunların her biri için *yazı dili* terimin kullanmada, elbette bir beis görmüyoruz. Zaten bunların her birinin de, kendi lehçelerinde gazeteleri çıkmaktadır, dergileri çıkmaktadır. Romanları, hikâyeleri, şiirleri yazılmaktadır. Radyo ve televizyon yayınları yapılmaktadır. Ama *yazı dilini* biz, *dil* kavramından ayrı bir kavram olarak kabul ediyoruz” (1997b: 70).

Ercilasun Türkiye Türkologlarının kullandığı mesela Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi terimlerinin “Özbekler Türkiye Türklerinin, Özbekçe de Türkiye Türkçesinin bir koludur” şeklinde yanlış anlaşıldığına işaret eder ve konuya bir yerde Tekin’in aşağıda göreceğimiz “bunlar hangi dilin lehçeleridir” sorusuna da cevap olabilecek şu açıklamayı getirir: “Türkiye Türkleri’ umumî Türklüğün bir kolu ise ‘Özbek Türkleri’ de umumî Türklüğün bir koludur; nasıl ‘Türkiye Türkçesi’ genel Türkçenin bir kolu ise ‘Özbek Türkçesi’ de genel Türkçenin bir koludur, demek istiyoruz” (1993c: 163-164). Aynı yazıda

“Özellikle, onların bizim bir parçamız değil, onların da bizlerin de aynı bütünü eşit parçaları olduğumuzu çok iyi vurgulamamız icap eder” demektedir (1993c: 165).

TALÂT TEKİN’İN GÖRÜŞLERİ

Dil-lehçe tartışmalarındaki en aktif ve en ilgi çekici simalardan birisi, yazı hayatının başında Türk dillerinin birliği görüşüne yakın duran, daha sonra bu görüşlere şiddetli eleştiriler yönelterek Türkçenin kollanının hepsi için dil terimini kullanan ve neredeyse tek başına “karşı taraf”ı oluşturan Talât Tekin’dir.

Tekin’in dil-lehçe-şive konusunda 1960 yılından –1959 yılında Amerika’ya gitmeden– önce yazmış olduğu yazılarında, Çuvaşça ve Yakutçayı dil saymasını bir tarafa bırakacak olursak, genel görüşleri kısmen paylaştığını çeşitli yazılarından hareketle örneklendirmek mümkündür. Ama bunu görmek için Sovyet Rusya’daki Türkoloji çalışmalarını tanıttığı bir yazısı üzerinde durmak yeterlidir. Tekin, adı geçen yazısında, “Sovyet Türkologları bugünkü Türk lehçelerini *Azerbaycan dili, Türkmen dili, Özbek dili* vb. diye adlandırmakla bunlar arasındaki ayrılıkları da fazla mübalâğa etmiş oluyorlar. Bunlar, Yakutça ile Çuvaşça hariç, *dil (yazık)* değil, *lehçe (nareçiyе)*’dirler. Bir dilin, Türkçenin lehçeleridirler” demektedir (1959: 380-381). Bu lehçeler arasında özel olarak öğrenilmeden anlayamayacak derecede büyük ayrılıklar olmadığını yazan Tekin, Türkiye Türkçesi, Azeri ve Türkmen Türkçeleri gibi bir ana lehçeden çıkmış olanlar arasındaki ayrılıklara lehçe farkı bile denilemeyeceğine işaret eder. Yazıda ayrıca şu ifadelere de yer verilir:

Sovyet Türkologları /.../ Türkoloji ilminin kurucusu W. Radloff’un, bu eserine *Opıt slovaryа tyurkskiy nareçiy* = *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialecte* adını vermesinin bir sebebi bulunduğunu unutmamalıdır. Tek dileğimiz, Sovyet Türkologlarının, lehçe tetkikleri kadar karşılaştırmalı ve tarihî dil araştırmalarına da ehemmiyet vererek, Türk lehçeleri arasındaki ayrılıkların gerçekte dil ayrılığı olmadığını bizzat görmeleridir (1959: 381).

Görüldüğü gibi, Tekin İstanbul ekolünün lehçe terimiyle gösterdiklerine dil, şive ile gösterdikleri içinse lehçe terimini kullanır, bu dönemdeki başka yazılarında her iki terime de rastlanır. Tekin burada ileri sürdüğü Türkiye Türkologlarının çoğu tarafından paylaşılan görüşlere, Amerika’dan döndükten sonraki yazılarında şiddetle karşı çıkacak, ama yukarıdaki alıntıda dile getirdiği tezler, aşağıda göreceğimiz gibi, bu defa ona karşı da kullanılacaktır.

Tekin, aynı yazısında ayrıca, “yaşayan Türk lehçeleri”, yerel ağızlar anlamında “mahallî lehçeler”, “Türk dili ve lehçeleri”, “Türk lehçe ve şiveleri”, “tarihî Türk lehçeleri”, “yaşayan lehçeler”, “tarihî Türk yazı dilleri”, “bugünkü lehçeler” gibi terim ve ifadeleri de kullanır. Günümüz Türk dillerini ise *Türkiye Türkçesi*, *Azeri Türkçesi* örneklerinde olduğu gibi Yakutça ve Çuvaşça dışında kalanları “... *Türkçesi*” şeklinde adlandırır. Başka yazılarında da Türk şiveleri veya Türkiye Türkçesi için “şivemiz” gibi ifadeleri de kullandığını görüyoruz (örnek olarak bkz. Tekin 1958).

Tekin, Türkiye’deki yazı hayatının ikinci döneminde, yani Amerika’dan döndükten sonra, şive veya lehçe ile ifade edilen kavramlar için Batı dillerinde olduğu gibi dil terimini kullanmaya başlar. Örnek olarak *Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi* adlı çalışmasında Arat’ın tasnifini özetlerken “Arat /.../ Türk dillerinin (kendi deyimi ile, *Türk lehçe ve şivelerinin*) /.../ tasniflerini vermiştir” der (1989: 154). Alıntıda da görüldüğü gibi Tekin burada Türk dilleri terimini kullanmakla kalmaz, parantez içine eklemiş olduğu “(kendi deyimi ile, *Türk lehçe ve şivelerinin*)” ibaresiyle Arat’tan ve böylece genel geçer görüşlerden ayrıldığını da vurgulamış olur. Yazının ilerleyen bölümlerinde “Çuvaşça ve Yakutçaya ‘lehçe’, bunlar dışında bütün Türk dil ve diyalektlerine de ‘şive’ denilmesi yanlıştır” (1989: 155) diyerek geleneksel yaklaşıma açıkça karşı çıkar. Ancak, aynı yazının ilerleyen bölümlerinde “1968 Mart ve Nisan aylarında İran’da konuşulmakta olan Halaççayı keşfeden Gerhard Doerfer bu lehçenin arkaik bir Türk dili olduğunu ispatlamış[tır]” (1989: 159) cümlesinde olduğu gibi Halaçça için lehçe ve Türk dili terimlerine aynı anda yer verir. Aynı şekilde Tekin,

sözü geçen yazısında diyalekt terimini de lehçe ile eş anlamlı kullanır. Makalede daha sonraki yazılarında sürekli karşılaşıcağımız “Türk dil ve lehçeleri” terimine sıkça rastlanır.

Tekin’in İstanbul ekolüyle araya mesafe koymasından sonra dilci olarak uzun zaman neredeyse tek başına bir tarafı oluşturacağı polemiklerle dolu bir dönem başlar ve dil-lehçe-şive meselesi yerli Türkolojinin ve dil meraklılarının önemli ilgi alanlarından birisi haline gelir. Daha önce tartışmanın bir tarafı yabancı, özellikle “komünist Sovyet” Türkolojisi iken, bu defa içeride de bir aykırı ses bulunmuştur. Bu aykırı ses, kendi görüşlerini savunurken, karşı tarafı da sürekli olarak eleştirir, bu adlandırma meselesine büyük zaman ve enerji harcar. Yazılarında konu bir *leitmotif* gibi dönüp durur. Örnek olarak A. Kocaman’la yapmış olduğu bir söyleşide Türk dillerini adlandırma ve sınıflandırma sorununun Türkolojide tartışma konularından biri olduğuna işaret ettikten sonra, şu hususları dile getirir: “Dünya Türkologlarının haklı olarak ‘dil’ adını verdikleri Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça vb. gibi Türk dillerini ülkemiz Türkologlarının çoğu ‘lehçe’, hattâ ‘lehçe’den daha az farklı bir konuşma türü saydıkları ‘şive’ terimi ile adlandırmaktadırlar. /.../ Bu adlandırma bence de yanlıştır; çünkü *şive* terimi Türkçemizde daha çok *accent* karşılığı kullanılmaktadır” (1992a: 7; Ercilasun’un yukarıda verilen görüşleriyle krş.). Tekin, adı geçen söyleşide ayrıca şive kelimesinin ‘ağız’ anlamına (Kayseri şivesi, Kastamonu şivesi vb.) geldiğine de işaret eder ve bu terimin Türk dillerinin sınıflandırılmasında kullanılmasının yanlış olduğunu belirtir. Aynı söyleşide dilbiliminin ağız, lehçe ve dil şeklinde üç konuşma *türü* tanıdığına, bunlar dışında bir konuşma türü olmadığını da dile getirir ve ‘Türk dilleri’ yerine ‘Türk şive-leri’ ya da ‘Türk lehçeleri’ deyimlerini kullanmanın yanlış olacağına dikkat çeker. Ayrıca bu defa yukarıda işaret edilen görüşlerinin tersine Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca, Kırgızca, Kazakça, Tatarca, Türkçe vb. gibi konuşma türleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranının da çok düşük ya da sıfır olduğunu belirterek “bir Türkologun her şeyden önce kendi araştırma alanına giren konuşma

türlerini, dil ve lehçeleri, doğru dürüst adlandırması gerekir” der. (Tekin 1992a: 7; ayrıca bkz. 1994). Başka bir yazısında ise Tekin “Türk dilleri” yerine ısrarla “Türk lehçeleri” teriminin kullanılmasıyla ilgili olarak 1946-1950 yılları arasında öğrenim gördüğü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Kazakça, Kırgızca, Yeni Uygurca vb. gibi Türk dillerinden ‘Türk şiveleri’ diye söz edildiğini, bugün de Türkiye’deki hemen hemen bütün üniversitelerde bu diller için yine “di-yalekt” anlamında “şive” ya da “lehçe” terimlerinin kullanıldığına işaret ederek bunun “Yerli Türkdilbilimcilerin birinci yanlışı” olduğunu belirtir ve sözlerini şöyle sürdürür: “Çünkü bir şeyi bilimsel olarak araştırmak için önce onun adını doğru dürüst koymak gerekir. Türkmence, Kazakça, Kırgızca, Hakasça, Tuvaca, Yakutça vb. gibi Türk dillerine ‘şive’ ya da ‘lehçe’ denilirse o zaman ‘Bunlar hangi dilin şive ya da lehçeleridir?’ diye sormak gerekir. Böyle bir soru sorulduğunda da bizim Türkologlar buna rahatça ‘Bunlar Türkçenin (yani Türkiye Türkçesinin!) şive ya da lehçeleridir’ gibi tümüyle bilim dışı bir yanıt verecek ve böylece daha en başta büyük bir yanılgıya düşmüş olacaktırlar” (1992a: 7; Ercilasun’un yukarıda sözü edilen görüşleriyle krş.). Tekin başka bir yazısında da bu durumu, aşağıda göreceğimiz gibi Batı dillerinden örnekler vererek, Türkçenin kollarının akraba diller olduğunu, Çuvaşça dışında olsa olsa Ana Türkçenin di-yalektleri olabileceklerine işaret eder (1997c: 2; Tekin’in lehçeyi ağızlarla eşanlamlı yerel konuşma biçimleri manasıyla kullandığına örnekler için örnek olarak bkz. 1992b; 1994).

YAYIN ADLARINDAN DERS ADLARINA

Buraya kadar çerçevesini çizmeye çalıştığımız terim tartışmalarının izleri makale ve kitap başlıkları, ders adları, bölüm adları, televizyon konuşmaları, konferanslar, bilimsel toplantılar gibi farklı alanlarda da görülür. Mesela S. Çağatay’ın Türk dillerinden örneklerle yer verdiği kitabının II. cildinin başlığı *Türk Lehçeleri Örnekleri II. Yaşayan Ağız ve Lehçeler*’dir (Ankara 1972). Kitabın kapağında Çağatay’ın adının altında *Türk Lehçeleri Profesörü* notu yer alır. M. Akalın’ın

Fundamenta I'deki (Deny, J. vd., Wiesbaden 1959) tarihi dönemlerle ilgili makalelerin çevirisini topladığı kitabın adı *Tarihi Türk Şiveleri* (Ankara 1979), Ercilasun'un da içinde bulunduğu bir komisyonun hazırladığı yayının başlığı *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (Ankara 1992) şeklindedir. Buna karşılık Talât Tekin ve öğrencisi Mehmet Ölmez'in hazırladığı bir kitabın ismi *Türk Dillerine Giriş* (Ankara 1995), Tekin'in öğrencileriyle birlikte 1991'de çıkarmaya başladığı derginin adı ise *Türk Dilleri Araştırmaları*'dır. Aynı durum makalelerde de görülür. Kaynakçada yeterince örneği olduğu için burada sadece Ercilasun'un "Türk Lehçeleri Üzerine" ve "Lehçeler Arası Aktarma" adlı çalışmalarıyla Tekin'in "Türk Dialektleri" Değil "Türk Dilleri" ve "Türk Dilleri Ailesi I, II, III" başlıklı makalelerini zikretmekle yetinebiliriz.

Bugün birçok üniversitenin Türk diliyle ilgili bölümlerinde *Tarihi Türk Lehçeleri, Çağdaş Türk Lehçeleri, Yeni Türk Yazı Dilleri* vb. adlar taşıyan dersler varken, T. Tekin'in bir dönem başkanlığını yaptığı Hacettepe Üniversitesi'nde dersler, ders programına kendi deyimiyle "Türk dilbilimi verilerine ve modern dilbiliminde uygulanan ölçütlere göre Türk dillerinin çoğu için yerinde ve uygun olan bu ad [Türk dilleri] bizde Hacettepe Üniversitesi'nce de benimsenmiş ve bu diller "Türk yazı dilleri" adıyla programa girmiştir" (1997e: 238). Aynı bölümde Tekin döneminde Orhonca, Uygurca gibi bağımsız dil çağrışımı yapan ders adları, bölüm idaresindeki değişiklikten sonra bu dillerin birliğini çağrıştıran Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi vb. adlarla değiştirilmiştir. Buna karşılık her iki tarafça da benimsenen Yeni Türk Yazı Dilleri başlıklı derslerin adlarında bir değişiklik olmamıştır. Bugün Atatürk, Gazi, Ankara, Muğla üniversiteleri gibi yüksek öğretim kurumlarında *Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları* adlı bölümler vardır. Bu da aşağıda tekrar döneceğimiz bugünkü durumla ilgili olarak, dil-lehçe-ağız şeklindeki üçlü ayrımın diğer ayrımlara göre daha yaygın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

TARTIŞMALARDA KULLANILAN ÖLÇÜTLER

Karşılıklı Anlaşılabilirlik

Dil-lehçe-şive tartışmalarında kullanılan ölçütlerin en önemlilerinden biri karşılıklı anlaşılabilirliktir. Karşılıklı anlaşılabilirlik ölçütünü kullanmaya zaman zaman başvuran Tekin bu konuda şunu yazar: “Dil-biliminde bir konuşma türünün dil mi yoksa diyalekt mi olduğunu saptamak için kullanılan biricik dillik (*linguistic*) ölçüt karşılıklı anlaşılabilirlik (*mutual intelligibility*) ölçütüdür. Bu ölçüt, sıradan bir kimşenin dille ilgili şu yalın sayılımasına dayanır: ‘Aynı dili konuşan’ insanlar birbirlerini anlayabilirler, ya da, ters olarak, birbirlerini anlamayan insanlar ‘ayrı diller’ konuşuyorlar demektir. Rastgele seçilmiş ve karşı karşıya gelmiş ya da getirilmiş, her ikisi de tek dilli (*monolingual*) iki kişi düşünelim. Bunların her birinin yalnız tek bir idyolekti var demektir. Eğer bu iki kişi, günlük konularda hiçbir güçlük çekmeden anlaşabiliyorlarsa bunların idyolektlerinin *karşılıklı anlaşılabilir* olduğu yargısına varırız. Tersine, eğer bu iki kişi birbirlerini hiç anlamıyor iseler, bunların idyolektleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik yoktur deriz. Birinci durumda iki kişi aynı dili ya da diyalekti konuşmaktadırlar; ikinci durumda ise bu iki kişi iki ayrı dili konuşuyorlar demektir” (1997e: 241). Tekin karşılıklı anlaşılabilirliği ölçmek için bazı deneylere başvurur. Kazakça-Türkçe deneyinde 100 cümlelik bir test kullanır. Yaptığı test sonucunda Kazakçanın Türkler tarafından anlaşılma oranının ancak %6,4 olduğunu belirler ve çok düşük olan bu orandan hareketle “Türkler, bu testin ortaya koyduğu gibi, 100 cümlelik Kazakça bir metni ancak %6,4 gibi düşük bir oranla anlayabiliyorlarsa, Kazakça, Türkler için, bir diyalekt değil, bir dil demektir” (1978: 38) sonucuna varır. Tekin 1978b’da Çuvaşça-Türkçe, Yakutça-Türkçe, 1980’de ise Tuvaca-Türkçe, Hakasça-Türkçe, Altayca-Türkçe, Kırgızca-Türkçe, Özbekçe-Türkçe, Uygurca-Türkçe, Tatarca-Türkçe, Başkurtça-Türkçe, 1997b’de ise Kazakça, Nogayca, Karaçay-Balkarca, Kumukça, Karayımce, Türkmence Azerice ve Gagauzcanın Türkçe konuşurları açısından anlaşılabilirlik deneyleri ve sonuçlarını verir. Yaptığı testlere göre

bunların Türkiye Türkçesi konuşurları açısından anlaşılabilirliği değişik oranlarda çıksa da, ispat etmek istediği görüşlerini destekleyecek sonuçlar elde eder.

Dil-lehçe(-şive) tartışmalarında bir tarafın öncüsü durumunda ki Ercilasun da dil mi lehçe mi şive mi tartışmaları çerçevesinde karşılıklı anlaşılabilirlik meselesi üzerinde durur, kendisinin ve başkalarının bu yöndeki deneyimlerinden örnekler verir. Ayrıca Türkçenin hangi kolunun ne kadar sürede öğrenilebileceğine dair tahminlerde bulunur. “Meselâ bir Azerî Türkü ile bir Türkiye Türkü daha ilk karşılaşmalarında yüzde seksen-doksan ölçüsünde anlaşabilirler. Türkiye’ye gelen bir Azerî veya Azerbaycan’a giden bir Türkiye Türkü en geç bir hafta içinde yüzde yüze yakın bir anlaşma seviyesine ulaşır” (1997c: 57) diyen Ercilasun, İran’dan Türk üniversitelerine gelen Azeri gençlerin, Türkiye Türkçesiyle verilen dersleri fazla güçlük çekmeden takip edebildiklerine ve İran’a giden Türkiyeli TIR şoförlerinin de aynı şekilde oradaki Türklerle çok kısa zamanda anlaşabildiklerine işaret eder. Ercilasun’a göre, mesela Özbek ile Uygur yahut Kırgız Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasındaki durum da aynıdır. Ama yeni yazı dilleri arasındaki temaslar kesilmekte, her bir ağızda görülen gramer şekilleri ve kelimeler yazılı eserlere geçirilmekte, böylece farklılıklar artırılmağa çalışılmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesindeki yeni kelimeler de diğer Türk yazı dillerinde bulunmadığı için farklılığı artıran bir sebep olmaktadır (1997c: 57). Ercilasun’un karşılıklı anlaşılabilirlikle ilgili olarak dile getirdiği görüş, sözlü anlaşma bağlamında doğru olmakla birlikte, standart yazı dilinin kullanımı söz konusu olunca mesele ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşık biçimde karşımıza çıkabilmektedir. Dersleri takip etmekte zorlanmayan öğrenciler, anladıklarını yazılı ifade etmeye gelince güçlük çekmektedir.

Ercilasun, anlaşılabilirliği ölçmede, Tekin’in yaptığı şekilde yazılı metinlerin kullanılmasına itiraz eder. “Anlaşılabilirlik derecelerini ölçmek için bence yazılı metin vermek doğru değildir. Yazılı metin insanları şaşırır. Yani yazılı metin verirseniz Kazakçadan ve bakarsınız ki bir Türkiye Türkü, Kazakça bir metni %5, %10 civarında cevaplandır-

miştir. İşte %5, %10 anlaşılırsa buna, elbette ayrı dil demek lâzımdır, neticesine varabilirsiniz” (1997b: 85). Bunun doğru olmadığına, yapma bir metot olduğuna işaret eden Ercilasun, doğru metodun bir Türkiye Türkünü Kazak Türkleri arasında veya bir Kazak Türkünü Türkiye Türkleri arasında bırakmak ve kaç günde, ne kadar anlaşılabilirlik derecesine ulaştıklarını gözlemek olduğunu belirtir. Tekin’in testlerine karşı olduğu açık olan bu görüşleri desteklemek için, Ercilasun son yıllarda bunun zaten yaşandığına da işaret eder ve daha önce Çin’den gelen Kazaklar veya Türk cumhuriyetlerine giden işadamlarıyla yapılan anlaşılabilirlik testlerinden söz eder (1997b: 85 vd.). Başlarda % 80, 85 ölçüsünde olan Azerbaycan Türkçesini anlama oranının bir haftada %90’a, 95’e çıktığına, benzer şekilde yüksek oranlara, mesela Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar arasında da rastlandığına, asıl uzaklığın Oğuz grubu ile Kuzey ve Doğu Türkçesi arasında olduğuna işaret eden Ercilasun, mesela bir Özbek, Türkmen veya Uygurla anlaşma seviyesinin 15 günde %80’e çıkacağına; Kazak, Kırgız, Başkurt ile belki bir, bir buçuk ay içerisinde %80 anlaşma seviyesine ulaşacağına, buna karşılık Güney Sibiryaya grubu, Yakutça ve Çuvaşça için bunları söylemenin mümkün olmadığına, hele Çuvaşça ve Yakutçanın oldukça uzak olduğuna da işaret eder (1997b: 88). Görüldüğü gibi Ercilasun isim vermemiş olsa da Tekin’in anlaşılabilirliği ölçme metoduna karşı çıkmaktadır.

Aynı zamanda bir ağız araştırmacısı olan Ercilasun’un karşılıklı anlaşılabilirlik ölçütü çerçevesinde Anadolu ağızlarını da kullanması, tartışmaların önemli bir boyutunu oluşturur. “Söz gelişi Muğla ağzında bulunan ‘*gelibati*, *gidibati*, *alyomas*’ gibi şekiller ve yazı dilimizde bulunmayan Muğla ağzına mahsus yüzlerce kelime gazetelere, dergilere, kitaplara geçirilerek ayrı bir yazı dili oluşturulsa ve bu dili kullananlar bizlerle elli yıl temas ettirilmese anlaşmayı az çok zorlaştıran bir durum ortaya çıkar. Aslında Azerî Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki fark, hemen hemen Muğla ağzı ile yazı dilimiz arasındaki fark kadardır. Hattâ Doğu Karadeniz ağzı daha da farklıdır; Rizeli Türk *celdum*, Azerî Türkü *geldim* der. Bugün aradaki temas kopukluğu yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır: Sovyetler Birliği’ndeki Türk

boylarının kendi aralarındaki temaslar 1950'lerden itibaren gittikçe fazlalaşmıştır. 1970'lerden beri dış ülkelerle ve Türkiye ile temasları da artmaktadır” (Ercilasun 1997c: 57-58). Ercilasun ayrıca “*kalmak – galmah, kadın – gadın, koyun – goyun*” gibi örnekleri vererek “Yani Anadolu, bu bakımdan İstanbul Türkçesinden çok, Azerbaycan Türkçesine yakındır” görüşünü dile getirir (1997b: 87).

Her iki görüşü savunanların fikirleri kendi bakış açılarından doğru görünse de, birlikte düşünüldüğü zaman, karşılıklı anlaşılabilirlik ölçütünün ne kadar kullanışsız bir dil ölçütü olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Kullanılan testlerin ve ölçütlerin hiçbirisi ikna edici değildir. Dil sınırlarının ülke sınırlarıyla örtüşmediği, birbirine yakın olan bölgelerde yaşayanların birbirlerini uzak bölgelerdekilere göre daha iyi anladıkları vb. gerçekler, uzman olmayanların da farkında olabilecekleri sıradan dil gerçekleridir. Ayrıca kimin ne tür bir metni veya konuşmayı, hangi şartlar altında, ne oranda anladığı, anlaşıldığı sanılan metinlerin gerçekten ne oranda anlaşıldığı gibi sorulara, iki farklı dil veya ağız için genel geçer güvenilir cevaplar vermek imkânsızdır. Konuya Türkçe açısından baktığımız zaman Türkiye sınırları içerisindeki Erzurum ağız konuşurunun Azericeyi anlamasının, Batı Anadolu yerlisini anlamasından daha kolay olduğunu tahmin edebiliriz. Gene bölge dışından birisi için anlaşılmasın örneklerine gerçekten Türkiye sınırları içinde de rastlamak mümkündür. Ayrıca dünyada farklı diller sayılmakla birlikte mesela İskandinav ülkeleri gibi yüksek karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip diller için örnek olduğu gibi, aynı dil içerisinde sayılmakla birlikte, Almanya Almancası ile İsviçre Almancası gibi anlaşılabilirlik oranı düşük diller için de yeterince örnek vardır. Bu nedenle neyin dil, neyin lehçe, neyin şive, neyin ağız olduğuna karar verirken, tartışmaları daha da karmaşık bir hale getiren karşılıklı anlaşılabilirlik kullanışlı bir dil ölçütü değildir.

BİLİNEN VEYA BİLİNMEYEN DÖNEMDE AYRILMA

Dil-lehçe-şive tartışmalarında, lehçe-şive terimleri tanımlanırken kullanılan ölçütlerden biri de, yukarıda işaret edildiği gibi Türkçenin kol-

larının birbirinden ne zaman ayrıldıklarıdır. Buna göre lehçe, bir ana dilden tarihin bilinmeyen, yazılı belgelerle takip edilemeyen dönemlerinde ayrılırken, şivelerdeki farklılaşma dil tarihinin yazılı belgelerle izlenebilen dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Burada Çuvaşça ve Yakutça Türkiye Türkçesine göre lehçe, geri kalanlar ise şive olarak görülmektedir. Bunlardan yazısı olanlara “yazı dili” de denilmektedir. Yazısı olmayan, ama Türkçeye farklı uzaklıklarda bulunan Halaçça, Fu-Yü Kırgızcası, Sarı Uygurca, Salarca gibi kollara ne denileceği, bunları lehçe mi, yoksa şive mi saymak gerektiği belli değildir. Konu dil olmakla birlikte, kullanılan “bilinmeyen dönemde ayrılma – bilinen dönemde ayrılma” zıtlığının dilbilimsel bir ölçüt olmadığını da vurgulamaya gerek yoktur.

YABANCI BİLİM ADAMLARININ GÖRÜŞLERİ

Dil-lehçe-şive meselesinin esas olarak yerli bir tartışma olduğunu, yabancı Türkologların çok az istisnaıyla tartışmanın dışında kaldıklarını söyleyebiliriz. Buna rağmen başta Bang, Berezin, Budagov, Czaplicka, Deny, Poppe, Radloff, von Gabain gibi yabancı Türkologların kullanmış oldukları terimler tartışmalarda önemli bir rol oynamış, her iki görüşe de yeterince malzeme sunmuştur.

Bunlardan özellikle Radloff’un yazılarda kullanılışı dikkat çekicidir. Tartışmaya katılanlardan H. Eren (1993) geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin dillerinde ses, gramer ve söz varlığı bakımından farklar oluşmasının doğal olduğunu, ancak bu farkların Azeri, Türkmen, Tatar, Başkurt, Kazak gibi Türk grupları arasındaki anlaşmayı engelleyecek kadar derinleştiğinin söylenemeyeceğini belirttiikten sonra, bunların Türk dilinin “birey diyalekt”i olduğunu, bunları dil saymanın yanlış olduğunu yazar. Eren yazısında Türk diyalektolojisinin kurucusu Wilhelm Radloff’un, anıtsal sözlüğüne *Türk Diyalektleri Sözlüğü* (1888-1911) adını verdiğini, sözlüğün Rusçasında *nareçie* (= diyalekt, lehçe) terimini, Almancasında ise *Dialect*’i kullandığına işaret eder. Radloff’tan önce sözlük yazar Lazar Budagov’un da sözlüğüne *Türk Tatar Diyalektleri Karşılaştırmalı Sözlüğü* (1869-1871) adı

nı verdiğini, Türkçe (Osmanlıca), Tatarca, Başkurtça, Nogayca ve Türkmenceyi ‘Türk-Tatar diyalektleri’ olarak değerlendirdiğini belirtir. Benzer görüşleri TRT-Avrasya kanalında neşredilen ve internette de ulaşılabilen 21.10.1999 tarihli konuşmada da dile getirir (Eren 1999). Paralel görüşlere başka yayınlarda da rastlarız (örn. olarak bkz. Tekin 1959, Eren 1995).

Türk dilleri görüşünü savunan Tekin, Budagov ve Radloff gibi 19. yüzyıl Türkologlarının eserlerinde bu dilleri *nareçie* olarak adlandırmalarının sağlam bir dayanak olmadığına, bu Türkologların o yüzyılda bunları diyalekt demeleri kadar doğal bir şeyin olamayacağına işaret eder ve karşı örnekler getirir (1997ç: 277). Tekin, Radloff’un 1882’de yayımlanan kitabına *Phonetik der nördlichen Türksprachen* adını verdiğini, Bang ve öğrencisi Gabain’in yazılarında *Türksprachen* [Türk dilleri] terimini kullandıklarını, Poppe’nin *Turkic Languages* ya da daha uygun olarak *Chuvash-Turkic Languages* deyimlerini kullanmasının önemli olduğunu belirtir (1997ç: 278-279).

Aktif olarak Türkiye’deki tartışmalara katılan Doerfer bir yazısında her iki tarafı da eleştirir. Ona göre “‘Tek bir Türk dili’ savı şoven-milliyetçi bir saçmalaktan başka bir şey değildir. Bu bir tür aşırılıktır” (1997: 291). Ancak, Doerfer eski Sovyet yönetiminin yaklaşımını da “saçmalık” olarak niteler: “Bu anlayışa göre, onlar nasıl uygun görmüşse, Sovyet yönetimi kendi keyfine göre hangisini dil olarak kabul etmişse o kadar Türk dilleri vardır” (1997: 291). Doerfer, bu ikinci saçmalığın politik nedenlerden, “böl ve yönet” anlayışından kaynaklandığını ifade eder. Eski Sovyet anlayışının yanlışlığını belirtmek için de belli bir eğitimden geçmiş her dilbilimcinin Kazakçanın bir diyalekti olduğunu söylemesine karşın ‘dil’ sayılan Karakalpakça örneğini verir. Doerfer başka yazılarında da dile getirdiği “dilbilim açısından dil” ve “politik açıdan dil” kavramlarının birbirinden ayrılması gerektiği görüşüne burada işaret eder. “Tarihsel olayların seyri sonucu ayrı bir birlik oluşturan ve okullarda öğretilen ya da bir diktatörün ‘dil’ olarak gösterdiği ne varsa, politik açıdan hepsi dil sayılmıştır. (Sovyet yönetimi Avusturya’yı ele geçirmiş olsaydı, her ne kadar Avusturya Almanca-

sı Almanca'nın bir diyalekti olsa da, bir 'Avusturya dili' yaratacaklardı). 'Dilbilim açısından diller', birbirinden ayrılmış ve biri öbürünce anlaşılmasız hale gelmiş dil birlikleridir" (1997: 291-292).

Doerfer'in yazısı tek bir çözüm yerine ara çözümlerin olabileceğine işaret etmesi bakımından da ilgi çekicidir. Doerfer, "TC yurttaşı bir Türk" için anlaşılmasız olduğundan hareketle hem dilbilim hem de politik anlamda Özbekçenin ayrı bir dil olduğunu belirttikten sonra "Ancak Türkmençe'nin durumu nedir?" sorusunu sorar ve bu noktada karar vermenin güç olduğuna işaret eder. Bu nedenle Türk dillerini dört ana grup ve dört alt grup olmak üzere sekiz gruba ayırır. Yaptığı tasnifte gerçi Türkiye Türkçesi Batı Oğuzcası, Türkmençe ise Kuzey Oğuzcasının temsilcileri olarak verilir, ama sonraki sayfada şu bilgileri buluruz: "Türkmençe = Doğu Oğuzcası öbür Oğuz konuşurları için başlangıçta anlaşılması güç bir dildir. Ancak benim gözlemlerime, deneyimlerime göre, kısa bir süre içinde öbür Oğuzca konuşurlarının kulağı alışmakta ve çok iyi anlaşılır duruma gelmektedir" (Doerfer 1997: 293). Doerfer'in tasnifindeki sorun bugün bir üst dil olarak Oğuzca diye bir dilin olmamasıdır. Örnek olarak Bavyera eyaletinin konuşmasıyla İsviçre Almancasından söz eder. Bunlar arasında bir standart Almanca vardır. Doerfer, bir taraftan Tekin'i desteklerken diğer taraftan "benim gibi serbest, ılımlı düşündüğü takdirde Sovyet yönetiminin aşırılığını onaylamayacağından eminim. Türk dillerinin maksatlı olarak böylesi aşırı bir bölümlenmesinden kaçınılması gerektiği konusunda da aynı görüşte olduğumuza inanıyorum" sözleriyle onu da görüşlerini gözden geçirmeye çağırır (1997: 293). Ve ayrıca yazısını şu ilginç cümleyle bitirir:

Amaç, kardeşlik anlayışı çerçevesinde, bölgesel istemler olmaksızın Türk halklarının birbirlerini daha iyi anlamaları olmalıdır; Atatürk'ün anlayışına da bu uygun olurdu (1997: 293).

BATI DİLLERİNDEKİ DURUMLA KARŞILAŞTIRMA

Dil-lehçe-şive tartışmasına katılanlar seyrek olarak başka dillerdeki durumu, kendi tezlerini desteklemek için ölçüt olarak kullanırlar. An-

cak, bu yapılırken genel eğilim sadece istenilen görüşü destekleyebilecek örneklerin seçilmesi şeklindedir. Örnek olarak Avrupa'daki duruma Türkiye'deki tartışmalar açısından bakacak olursak her iki görüş için de bol bol örnek bulmak mümkündür. Mesela Almancanın ortak yazı dili olarak geçerli olduğu Almanya, Avusturya ve İsviçre'de yazılı anlaşmada hiçbir sorun yoktur. Bu yönüyle bu ülkelerdeki yerel konuşma biçimleri bir üst dil durumundaki Almancanın ağızları olarak görülebilir. Diğer taraftan her üç ülkede geçerli olan prestijli konuşma dilleri veya ağızlar arasında öyle farklar vardır ki, zaman zaman, konuşurlarının üst dil durumundaki standart Almanca olmadan anlaşmaları imkânsızdır. Almanca, Hint-Avrupa dillerinin Cermen kolunda yer alır. Almancayla Hollandaca arasındaki ilişki ise Türkiye Türkçesi ile Azerice arasındakile karşılaştırılabilir durumdadır (bkz. Goossens 1976). Diğer taraftan İskandinav ülkelerinde konuşulan örneğin Norveççe ve İsveççe arasında gerek yazı gerekse konuşma dilinde karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yüksektir, ama her ikisi de bağımsız dillerdir.

Tekin ağır eleştiriler yönelttiği dil-lehçe-şive ayrımına karşı Batı dillerini şu şekilde kullanır: “Tarihsel açıdan bakılınca bütün akraba ya da kardeş diller bunların çıktığı ana dilin ‘diyalektleri’dir. Bu açıdan baktığımızda Fransızca, İtalyanca, İspanyolca vb. gibi dillere ‘Latince-nin diyalektleri’, İngilizce, Almanca, İsveççe, Danca vb. gibi dillere de ‘Ana Germencenin lehçeleri’ diyebilirsiniz. Hattâ Hint-Avrupa dilleri ailesinin kollarından ünlü Fransız dilcisi Antoine Meillet gibi ‘Hint-Avrupa diyalektleri’ (*Les dialectes indo-européens*) diye söz edebilirsiniz. Ama bugüne gelince iş değişir. Bugün aklı başında hiçbir dilbilimci İtalyanca ve İspanyolca için ‘Fransızcanın lehçeleridir’ ya da İngilizce için ‘Almancanın lehçesidir’ demez, diyemez. Durum Türk dilleri için de aynıdır. Türkçe, Türkmençe, Kazakça, Kırgızca, Tatarca vb. gibi akraba diller de, Çuvaşça dışında, birbirlerinin değil ancak Ana Türkçenin lehçe ya da diyalektleridir. ‘Çuvaşça dışında’ dedim; çünkü Çuvaşça da bir Türk dili olduğu halde öbürleri gibi Ana Türkçeye değil, onunla akraba olan Ana Çuvaşçaya ya da Ana Bulgarcaya gider! Bunun için de bütün öbür Türk dillerinden çok farklıdır” (1997b: 2).

Ancak, Tekin bu görüşleri yukarıda işaret edilen Almanca'daki durum göz önüne getirilip diğer tezlerle birlikte düşünülünce, Türk dünyasıyla ilgili tartışmaları aydınlatmaya yetmez. Ayrıca Türk dünyasındaki bölünmüşlikle Germen dilleri arasındaki bölünmüşlüğün tarihsel nedenleri göz önüne getirilince, görüşlerinin karşı tarafça kabul edilmesi imkânsızdır.

DİL DIŞI NEDENLER

Dil-lehçe-şive tartışmalarında dil dışı nedenler de önemli, belki de en önemli rolü oynamış; özellikle siyasi atmosferin ağırlaştığı dönemlerde öne çıkmışlardır. Buna göre dil-lehçe-şive taraftarları daha çok milliyetçi-muhafazakâr görüşleri savunmuşlar, Türkçenin kollarına dil denmesini “komünist” Rusya'nın Türk dünyasını bölmek için oynadığı bir oyun olarak değerlendirmişlerdir. Özellikle amatörler tartışmalara katılırken bu tezi kullanmışlardır. Mesela İstanbul ekolünün önemli temsilcilerinden M. Kaplan'ın, T. Tekin tarafından eleştirilen şu sözleri uzun zaman geçerli olan bir görüşü dile getirir: “Bizi birleştiren dil ve edebiyatı yok ettik mi ne hale geliriz bir düşünün! Ezeli düşmanımız olan Ruslar bunu dört gözle bekliyorlar. Komünist ihtilâlden önce Asya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında müşterek bir yazı diline doğru gidiliyordu. Komünist Rusya, muhtelif Türk şiveleri arasındaki küçük farkları kabartarak, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Azerî diye dil ilmine aykırı beş on dil icat etti. Maksudı Türkler arasındaki birliği parçalamaktı” (1982: 223-224). Tekin yaptığı eleştiride öz olarak “Türk dili bir bütündür” anlayışına karşı çıkar. Ama eleştirisindeki “Türkologlarımızın büyük çoğunluğu ile Tümtürkçü (Pantürkist) eğilimli aydın ve okumuşlarımız” (1977: 15) ifadesi veya başka bir yazısındaki “Bu yazıya [Türk Dilleri Ailesi I] Tümtürkçü çevrelerden sert tepkiler gelmişti. Dergi bu nedenle yazımın ikinci ve son bölümünü geri çevirdi” (1997ç: 271) sözleri o zamanın siyasi atmosferi içinde aynı zamanda ideolojik bir içerik de taşır.

Tekin'in şöhretli bir dilci Türkolog olarak neredeyse tek başına savunduğu lehçe değil dil görüşü, siyasi atmosferin ağırlaştığı dönem-

lerde, dil-lehçe-şive taraftarlarının kısmen açıkça dile getirilen milliyetçi-muhafazakâr veya T. Tekin'in ifadesiyle "Tümtürkçü (Pantürkist) eğilimli aydın ve okumuşlarımız"ın (Tekin 1977: 15) dünya görüşlerine sıcak bakmayanlar tarafından siyasi nedenlerle de desteklenmiştir. Özellikle Batı filolojileri okumuş olmakla birlikte Türkçeyle ilgili araştırmalar yapan "dilbilimci"ler ile milliyetçi-muhafazakâr görüşlere sıcak bakmayan Türkoloji çıkışlı araştırmacılar Tekin'in arkasında durmuşlardır. *Dilbilim Araştırmaları*'nın 1992 sayısında Talât Tekin'le yapılan bir söyleşide tam da dil mi lehçe mi konusuna ağırlık verilmesi, buna örnek olarak gösterilebilir (Tekin 1992a).

GÜNÜMÜZDEKİ DURUM

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki ilişkilerde, sonuçları Türkolojiye de yansıyan yeni bir dönem başlamıştır. Aradan geçen sürede Latin harflerine dayanan bir alfabe birliği sağlama gayretleri olmuş, başta ortak alfabe ve ortak yazı dili yönünde de çabalar görülmüştür. Fakat ortak dil bir tarafa, ortak alfabe konusundaki gelişmeler bile neredeyse beklentilerin tersine gerçekleşmiştir. Bu arada Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde başlarda görülen romantik beklentiler, edinilen tecrübelerden sonra yerini gerçeklere bırakmıştır. Ortaya çıkan kimi sorunlara rağmen Türkiye ile diğer Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler sürmektedir. Türk televizyonlarının yaptığı yayınlar, Türk cumhuriyetleri vatandaşları arasındaki geliş gidişlerin artması gibi bir yığın sebebe bağlı olarak Türkçenin Türk cumhuriyetlerinde daha fazla anlaşılır hale geldiği gözlemlenebilmektedir. Yüz yüze gelişler sonucu ortaya çıkan durum, en azından tartışmalara katılan taraflara tezlerini gözden geçirme fırsatı vermiş, *Türk Yazı Dilleri* gibi terimler üzerinde zımnen de olsa anlaşılması sonucunu doğurmuştur. Karşılaşmalar, ölçüt olarak sıkça başvurulan anlaşılabilirliğin ne bir tarafın savunduğu gibi çok yüksek, ne de diğer tarafın savunduğu gibi çok düşük olduğunu, Türkçenin kollarının hepsi için geçerli olabilecek genellemeler yapmanın imkânsızlığını göstermiştir. Örnek olarak Türk devletle-

rinden üst düzey yetkililerin katıldığı toplantılarda, Türkiyeli ve Azerbaycanlı yetkililer anlaşabilirken, diğerleri için tercümana ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Ayrıca Azerbaycan da dahil Türk cumhuriyetleri mensuplarının kendi dillerini Türkçeden bağımsız bir dil olarak gördükleri de bu karşılaşmalarda ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Türkiye’de dil-lehçe-şive-ağız şeklindeki dörtlü ayırım, Ergin 1998 ve onun etkisi altında yazılan dilbilgisi kitaplarında, buna bağlı olarak da bu kitapların okutulduğu üniversitelerde hâlâ görülür. Diğer taraftan Türk Dil Kurumu’nda yayınlanacak olan kitaplar da Korkmaz’ın sözlüğünde yer alan terimlerin kullanılması beklentisi, Türk lehçeleri adlı bölümlerin bulunması, ders ve bölüm adlarında lehçe teriminin şiveyi de kapsayacak şekilde yaygın kullanılması gibi nedenlere bağlı olarak dil altında lehçe-ağız şeklindeki ikili ayırımın daha yaygınlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık Talât Tekin’in öğrencileri Türk dilleri terimini kullanmaya devam etmektedirler.

Halen her iki görüşü de savunanlar olmasına rağmen, dil-lehçe-şive etrafında dönen tartışmanın eski hararetini kaybetmiş olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Dil-lehçe-şive taraftarlarının siyasi olarak da karşı çıktığı Doğu Bloğu’nun dağılması, Bağımsız Türk cumhuriyetlerinin kurulmuş olması ve buradaki dilcilerin kendi dilleri hakkında bağımsız hükümler verebilir duruma gelmeleri, tartışmalara aktif olarak katılan bilim adamlarının emekli olmaları veya bu konulara çalışmalarında daha az yer vermeleri, meslek hayatlarının önemli bir bölümünü bu sonu gelmez tartışmaları izlemekle geçirmiş olan yeni nesil akademisyenlerin tartışmalara aktif olarak katılmayarak terim seçiminde daha serbest davranmaları ve en önemlisi görüşlerin yeni tezlerle desteklenememesi gibi nedenlerle “dil mi, lehçe mi, şive mi” tartışmasının artık Türkiye Türkolojisinin de gündeminden düştüğünü söyleyebiliriz.

Ne var ki, dil ve lehçe kelimelerinin kullanımında farklılıklara eskiden olduğu gibi günümüzde de rastlanmaktadır. Örnek olarak RTÜK tarafından çıkarılan “Türk Vatandaşlarının Günlük Yaşamlarında Geleneksel Olarak Kullandıkları Farklı Dil ve Lehçelerde Yapı-

lacak Radyo ve Televizyon Yayınları Hakkında Yönetmelik”te yayınların dili ile ilgili dördüncü madde: “Yayınların Türkçe yapılması esastır. Yayınlarda Türkçenin özellikleri ve kuralları bozulmadan konuşma dili olarak kullanılması, çağdaş kültür, eğitim ve bilim dili olarak gelişmesi sağlanmalıdır. Münhasıran Türkçeden başka bir dil ve lehçede yayın yapılamaz. Ancak, bu yönetmelik çerçevesinde Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde de yayın yapılabilir” denilmektedir. Neyin dil, neyin lehçe olarak anlaşılması gerektiği hususuna girmeden, ilk hafta büyük bir ilgiyle takip edilen ve tartışılan, bugünkü durumundan ise pek az kişinin haberdar olduğu bu yayınların Boşnakça, Arapça, Çerkesçe, Kirmançî ve Zazaca yapıldığını belirtmekle yetinmek istiyoruz.

KAYNAKÇA

- Arat, Reşit Rahmeti, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türkiyat Mecmuası* X, 1953, 59-139.
- Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine, *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker, Ankara, 2003.
- Demir, Nurettin, “Ağız Terimi Üzerine”, *Türkbilgi* 4, 2002, 105-116.
- Doerfer, Gerhard, “Türk Şiveleri mi, Türk Dilleri mi? Türk Dilleri!” Tekin, Talât 1997a. *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg, Ankara, 1997, 291-293.
- Ercilasun, Ahmet B., *Dilde Birlik*. İlaveli ikinci baskı, Ecdâd, Ankara, 1993a.
- , *Türk Dünyasında Alfabe, İmlâ, Yazı Dili*, Ercilasun, 1993a, 1993b, 167-179.
- , *Dünya Türklüğü ile İlişkilerde Türk ve Türkçe Sözleri*, 1993a, 1993c, 161-165.
- , *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, ilâveli 2. baskı, Akçağ, Ankara, 1997a.
- , *Türk Lehçeleri Üzerine*, Ercilasun, 1997a, 1997b, 61-90.
- , *Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları*, Ercilasun, 1997a, 1997c, 49-61.
- Eren, Hasan, “Yazı Reformları Karşısında”, *Türk Dili* 494, 1993, 81-92.
- , “M. A. Czaplicka ve Türk Diyalektleri”, *Türk Dili*, 1995/1, sayı 517, 1995, 211-216.
- , *Türklük Bilim Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998.
- Eren, Hasan, “Türk Dilinin Farklı Lehçelere Ayrışması ve Dil Tarihinin Türk Tarihini Anlamadaki Yeri”. Söyleşi: TRT-Avrasya-Türkiye’den, Ankara, 31.10.1999. Sunan: Oktay Durna. Konuşmacılar: Prof. Dr. Hasan Eren ve Prof. Dr. Sema Barutçu-Özönder.

- Ergin, Muharrem, *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul, 1998.
- Goossens, Jan, “Was ist Deutsch – und wie verhält es sich zum Niederländischen?” *Zur Theorie des Dialekts. Aufsätze aus 100 Jahren Forschung mit biographischen Anmerkungen zu den Autoren.* (derl. ve yay. haz.) Joachim Göschel; Norbert Nail ve Gaston van der Elst (*Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beihefte, Neue Folge Nr. 16*). Steiner, Wiesbaden, 1976, 256-282.
- Johanson, Lars, “Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme”, *Türk Kültürü Araştırmaları* 30, 1992, 165-178.
- Johanson, Lars, “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, (yay. haz.) Lars Johanson ve Éva Á. Csató, Routledge, Londra, New York, 1998, 81-125.
- Kaplan, Mehmet, “Dilde Aşırılık ve İtidale Dair”, *Dil ve Kültür*, 1982, 222-225.
- Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri 13. Dil Konusunda Yazılar*, baskıya hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi, Ankara, 1989a.
- , “Türkçeye Kimler ‘Osmanlıca’ Der”, Ömer Seyfettin 1989a, 1989b, 90-92.
- Tekin, Talât, “Ataç’ın Dilciliği ve Tilcikleri”, *Türk Dili* 7, sayı 80, 1958, 408-413.
- , “Sovyet Rusya’da Savaşın Sonra Türkoloji Çalışmaları”, *TDAY-Belleten*, 1959, 378-418.
- , “Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik ‘İddiası’”, *Türk Dili* 310, 1977, 15-18.
- , “Türkçe ile Kazakça Arasında Karşılıklı Anlaşılabilirlik”, *Genel Dilbilim Dergisi*, c.1-2, Şubat 1978. 33-42.
- , “Türk Dilleri Ailesi: II”, *Genel Dilbilim Dergisi*, c.2. 7-8, 72-85. = Tekin 1997a, 1980, 248-264.
- , “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem*, 5, sayı 13, Ocak 1989, 141-168.
- , “‘Türk Dilleri’ mi ‘Türk Şiveleri’ mi?” 1991, Tekin 1997a. 265-270.
- , “Türkoloji Üzerine” [Söyleşi, Ahmet Kocaman – Talât Tekin], *Dilbilim Araştırmaları*, 1992, 1992a, 5-9.
- , “Orta Asya Türk Dilleri”, *Dil Dergisi*, 5, 1992b, 48-54.
- , “Türkçenin Yakın ve Uzak Akraları”, *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği, Ankara, 1994, 18-27.
- , *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg, Ankara, 1997a.
- , “Türk Dilleri Ailesi III”, Tekin 1997a, 1997b, 352-367.
- “Zeynep Korkmaz’ın Gramer Terimleri Sözlüğü Üzerine Bir Eleştiri”, Tekin 1997a, 1997c, 294-351.
- “‘Türk Dialektleri’ Değil, ‘Türk Dilleri’”, Tekin 1997a, 1997ç, 270-281.
- , “Dilbilimi İlke ve Yöntemleri Işığında Türkiye’de Türk Dilbilimi”, *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*, 7-9 Ağustos 1996, Ankara, 1997, 1-8.